

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ (1928–2015)

Када су се крајем XIX и почетком XX века вредновали резултати стогодишње борбе српског народа а требало је дати одговор на то како приступити његовом ослобођењу у целини, почела се у Србији разгоревати права ватра око тога да се утврди шта се тачно догађало, у чему се погрешило и да ли је на исти начин требало ићи даље. У њу су се укључили многи појединци из чијих су пера настали озбиљни текстови, расправе, студије, монографије. Током читавог XX века наставиле су се сличне расправе доста подгрејаване крупним променама, насталим као последица ратова и разноврсних великих друштвених и политичких промена на Балкану, које су можда и најречитије исказале тадашњи интелектуални напор који је, слободан сам да кажем, доминирао у Србији. Више истакнутих српских историчара неколико генерација бавило се тим питањима ставивши их у центар својих истраживања. Значајно је, међутим, што они нису само били окренути прошлости него и савремености с обзиром на то да су били непосредни сведоци разних опасности које су биле свакодневни прагилац судбине њихове земље и народа па им се чинило да би изношењем својих оцена могли да покажу путоказ у будућност. Прави драгуљ у плејади личности које су у вези са тим задужиле и нашу и светску историографију био је и недавно преминули научник, историчар Милорад Екмечић чије стваралаштво, настало у другој половини XX века, представља српску научну заоставштину немерљиве вредности.

Милорад Екмечић вредни ђак школа у Чапљини и Мостару, талентовани студент загребачког универзитета, затим асистент и наставник сарајевског Филозофског факултета рано се сусрео са изазовима који ће

определити његово целокупно будуће научно дело. Рад на докторској дисертацији Устанак у Босни 1875–1878. *џогине*, и потом његово вишедценијско бављење темама које су се односиле на српско национално ослобођење, трајно су га везали за архивска истраживања, као и за историографску литературу урађену на тим основама. Следећи изазов је његов наставнички посао на факултету. Деценијама је предавао Општу историју новог века због чега је прочитао бескрајно много историографских, политичких, књижевних, социолошких и филозофских радова који су се тицали европских земаља и, како сам каже, своја излагања непрекидно обогаћивао новим сазнањима. Ретко се зато у нашој историјској науци могао наћи пример тако природног уношења српске историје у рамове опште историје и скоро невероватно проучена дубина спољног утицаја на балканске просторе, првенствено на српске земље, а у чему су се могли открити узроци збивања и наслутити будућност.

Екмечићева дисертација је наговестила области којима ће посветити своје научно опредељење. Током година настали су његови научни радови од истраживачких минијатура па до великих синтеза које су се махом на њихове резултате ослањале. У књизи *Рајини циљеви Србије 1914–1918*. Екмечић је први пут иступио са идејом о томе да је Први светски рат био религиозни рат на Балкану. Он је био и један од аутора монографије *Историја Југославије* у којој је разрадио већ раније постављену тезу да је у југословенској историји религија била вододелница нација. С обзиром на то да је у њој храбро стао на становиште да су Срби и Хрвати исти етнички народ подељен по религиозном кључу био је изложен провали напада у првом реду од стране хрватских и муслиманских историчара. Капитално двотомно дело *Стварање Југославије* замисљено као историја националних покрета који су створили заједничку, дакле јединствену државу, било је заправо синтеза његових истраживачких радова. „Нека моја убеђења у њима, дакле у тим истраживачким радовима, почела су на невидљив и несвестан начин полако да расту“ рекао је Екмечић о њима. Ређале су се потом друге изузетно значајне његове књиге: *Радови из историје Босне и Херцеговине 19. века, Срби на историјском раскршћу, Огледи из историје, Револуција 1848. и Балкан, Дијалог прошлости и садашњости*. И напокон, његово животно дело заправо научни тестамент, сажета синтеза под насловом *Дуго кретање између клања и орања*, дело у коме је изнео историју српског народа у последњих пет векова од његовог присилног померања крајем средњег века са свог животног простора као европског народа на границе светских империја, заправо дело препуно оштроумних оцена али и суморних погледа у будућност. „То је моје животно дело значајније од Стварања Југославије“, рекао је Екмечић. Свему томе треба додати и мноштво ње-

гових расправа, огледа из методологије, критичких осврта, излагања на конгресима историчара и научним скуповима, интервјуа и изречених оцена о савременим збивањима.

Милорад Екмечић се определио да проучава националну и општу историју новог века, тачније кретања на балканском простору, односе међу југословенским земљама од краја XIII па до XX века, а пре свега српски народ. Чинио је и извесна значајнија хронолошка улажења и у претходно време како је то пре свега показао у свом делу *Дуго крепање између клања и орања*. Његови текстови представљају изузетно логичан спој приређених чињеница добијених архивским истраживањима и консултовањем безброј мањих и великих, познатих и мање познатих, објављених радова европских аутора. Чини ми се да је управо због тога био јединствен по богатој подлози која му је послужила за његово аналитичко расуђивање или синтетички начин излагања. Издвојио бих неколико тематских целина које скоро да заокружују његов научни поглед у прошлост: Српски национални покрети и аграрно питање у XIX веку; Религија као вододелница у изградњи националних идентитета на Балкану; Источно питање и балканска политика великих европских сила до 1918; Српски народ у унитарној и федеративној Југославији 1918–1992. године.

Прва целина изграђивала се у његовом делу већ од почетних истраживачких радова, укључујући и споменуто докторску тезу из 1960. године. У изучавању националних покрета и револуција на Балкану, а Екмечић их је пратио од краја XVIII века, обично се у нашој историографији полазило од тога да су припремана делом од тајних организација. Наслањајући се међутим на научне резултате угледног историчара Васиља Поповића који је у томе предност дао нерешеном аграрном питању, а такође захваљујући и сопственим истраживањима на примерима од времена уочи првог српског устанка па на даље, код Екмечића је сазрео утисак да суштину тих покрета чине како се изразио, „класне провале у политику“, дакле сељачки покрети, а да саме тајне организације нису припремале револуције, „али су их само контролисале“. Његово становиште је било да су тајне организације у свим српским покретима XIX и XX века мислиле на српску државу будућности састављену од православних, муслимана и хрватског народа у једну српску или југословенску целину, али су како каже „аграрне револуције тај оквир ограничиле само на православни део. Штавише и у грађанском рату 1992, српска елита је хтела једно, а српско сељаштво је све сводило, како каже, на своју православну и уже српску меру“.

Улога религије и цркве обележила је читаву једну област Екмечићевог проучавања. Својим научним делом убедљиво је показао да је то био свеprisутан фактор у нашој историји. Када је, како сам каже, кренуо са

својим научним истраживањима, постепено је долазио до уверења да је религија била један од темељних мотива развитка српског и југословенских народа, штавише до дана данашњег. Изнео је довољно доказа да су управо национални идентитети грађени на религиозним поделама. Најпре се са тим сусрео код муслимана у Босни где су се још у тридесетим годинама XIX века појавиле прве искре панисламских планова али ће се дефинитивно искристалисати после 1878. године, дакле Берлинског конгреса. Изучавајући босанске прилике 1875–1878. Екмечић је открио присуство верских мотива и на примерима улоге појединих католичких фратара и српских свештеника. То га је током даљих научних студија, на основу безброј примера које је проучио, довело до чврстог закључка о томе да је национална посебност на нашем југословенском простору тријумфовала не на лингвистичкој основи него на религиозним разграничењима. Потврду о томе да је био у праву, како истиче, добио је изучавајући и европску литературу тако да своје оцене није градио само на основу доказа добијених из архивских фондова.

Борба великих сила око поделе балканског простора у XIX веку, и одговор на то где су у свему томе били интереси малих балканских народа, било је подручје које је имало значајну тежину у Екмечићевом делу и посветио му је доста драгоценог простора. Са посебним занимањем сачинио је о томе јединствену вертикалу која обилује аутентичним тумачењима. Непрекидно сучељавање великих сила око превласти у свету и истовремено у одржавању узајамне равнотеже по његовој оцени имало је надмоћ над природним тежњама балканских народа да сами доведу до краја свој ход који би их, како каже, „уводио у заједницу европских држава“. Све то чинило је суштину такозваног Источног питања једног од најзначајнијих и најсложенијих питања новије историје, заправо борбе за поделу турске европске баштине, што значи да су међународни односи у тим оквирима обележили цео XIX век балканске историје и шире, тако рећи све до 1918. године. Његову подлогу чиниле су балканска политика Хабзбуршке монархије којој ће се здушно придруживати Британија, а с друге стране политика Русије, а што ће у најбољем смислу потврдити Берлински конгрес. Милорад Екмечић је управо у осветљавању тог питања дао немерљив допринос европској балканистици. Брижно је анализирао балканску политику Хабзбуршке монархије и Русије па његове оцене почивају на широкој скали темељно и свестрано простудираних извора и литературе. Хабзбуршка политика која се по Екмечићевој оцени од почетка XIX века на Балкану одликовала продубљивањем понора између католика и православних није свој правац мењала без обзира на плиме и осеке као ни у време које јој је све мање ишло у прилог. Цитирам његове кључне речи: „Испровоцирала је светски рат 1914. године због страха да

сваки дан убрзава процес да она престаје да буде светска велика сила“. Ни руску тадашњу политику није сагледавао сувише позитивно истичући да је више водила рачуна о жељи да се тамо одржи, како каже, „исфрагментирано“ стање а не о помоћи ослободилачким покретима и стварању слободних балканских народа. Русија је, по Екмечићевим речима, игнорисала српску етничку природу одређеног простора што се видело још из чињенице да су на Србе гледали као на своје сувернике и са јасним убеђењима руских словенофила да је свесловенска сарадња могућа само под условом прихватања вођства руског цара. Таква политика, по њему, најбоље се манифестовала на Берлинском конгресу, што је показало праву природу Русије у Источном питању. Просто је задивљујуће колико је извора као и познатих и непознатих писаца Екмечић консултовао. Штавише, био је један од изузетака који је у одлукама политичких вођа тражио идеолошку позадину. Довољно је да истакнемо пример, по његовом мишљењу најистакнутијег идеолога италијанског књижевника Чезара Балбоа који је својим делима из четрдесетих година XIX века манифестовао идеју да Аустрија треба да се усредсреди на заузимање Балкана. Његову књигу, *Il Mediterraneo*, по Екмечићевим речима, прозвали су „колевком европског империјализма“. Такво становиште заправо је определило правац хабзбуршке политике па је на тој основи изграђен Берлински конгрес 1878. године. Берлински конгрес који је обележио крај српског устанка у Босни и Херцеговини, руско-српског рата против Турске, источне кризе, значио је међутим велику победу интереса европских сила над историјским тежњама балканских народа. Био је то, по Екмечићевим речима, пораз српске револуције 1875–1878. године, Хабзбуршка монархија која је тада окупирали Босну и Херцеговину уз помоћ Велике Британије није се више заустављала на Балкану све до свог коначног слома 1918. године. Берлински конгрес је на тај начин зауставио процес природне интеграције националних покрета са сувереним националним државама на етничким и природним темељима. Самим тим био је то значајни негативни фактор у развоју српског народа. Био је то и велики неуспех у покушају уједињења Срба. Мислим да је Екмечић у овоме био дубоко у праву.

Судбина српског народа у унитарној и федеративној Југославији била је област којом се Екмечић нешто више бавио током својих последњих година а коју је целовито али сажето изнео у одељцима своје последње као што сам рекао непревазиђене књиге *Дуго кретање од клања до орања* у њена три издања од којих је свако надопуњавао новим сазнањима. Екмечић је најпре изнео опажање да је српски народ у новој држави од самог почетка показао да је био далеко од своје некадашње офанзивности. То је објашњавао највише чињеницом да се није радило о претераном замору него о чињеници да је био погођен што је превеликим жртва-

ма платио своје уједињење 1918. године. Исто тако и да је обликовање југословенске државе остало без подршке. Католичка црква је на првом месту обећавала помоћ идеји отцепљења од заједнице са другим народима. Екмечићеве тврдње о негативном утицају религије на повезивање народа су се овим случајем још више потврдиле. Религија и припадност цркви били су вододелница јача од било ког другог процеса. Зато ни установљење бановинске аутономије није решило југословенску кризу. Екмечић се позвао на Слободана Јовановића коме је био близак део српских интелектуалаца да је југословенска унитарна држава пропала због тога што је Србија у претходним ратовима изгубила „највиталнију генерацију у својој историји“. Цитирајући Јовановића, Екмечић је упозорио на једну његову мисао из 1939. године да будућу српску акцију треба усмерити на умањену српску зону, дакле ону у границама Београдског пашалука коју би затим „утврдили“. Дакле као што је то учинио кнез Милош. По Екмечићевим речима, Јовановић се бојао да се Срби превише не истроше у борби са Хрватима иза којих је стајао Ватикан. Упркос унутрашњим препрекама, по Екмечићевим тврдњама, југословенска краљевина је скршена спољним утицајима. Елитистички хрватски национални покрет се после 1918. године снажно омасовио у чему се улога религије као вододелнице нација испољила као и раније али у нешто блажој форми. Католичка црква је дакле одлучно била присутна у краху југословенске Краљевине и била везана за њен слом 1941. године. Екмечић је овим још једном потврдио своја ранија уверења.

Екмечић се бавио и узроцима избијања револуције 1941. године и њеног оружаног трајања неколико наредних година. Иако се понекад опредељује за термин побуна, некада устанак, остао је при томе да се радило о револуцији. За разлику од неких других аутора он се, међутим, није колебао око тога ко је запалио ватру 1941. године, српски националисти или комунисти. „Ни једни ни други нису организовали тај оружани отпор него је он дигао њих“, тврдио је. Покушаји организованог уништавања православних Срба западно од Дрине – тврди Екмечић – били су основни подстрек за дизање оружаног отпора и вођење оружаног рата 1941. године а чији су учесници били сељаци без обзира да ли се радило о комунистима или националистима. Тиме им је био отворен пут за улазак у градове. По његовим речима, победник је без обзира да ли се радило о једним или другим имао за циљ „стварање урбане индустријске заједнице“. Комунисти су у томе стекли предност. Екмечић је, међутим, посебно имао у виду стравичне покоље над српским православним народом пре свега организованих од стране усташа. Упозорио је да наука још није утврдила када је вођство НДХ донело одлуку да се српски народ уништи покољима, дакле масовним злочинима вршеним на свим окупираним те-

риторијама, заправо геноцидом, премда сам наводи нека сведочанства. Као један од узрока покрета у Србији спомиње револт због прогона Срба из суседних покрајина и с тим у вези спомиње да је Шумадија једно од одлучујућих ратних попришта 1941. у коме су учествовале и четничке и партизанске јединице. Слабости четничког покрета видео је у нејединству организације насупрот структурираној хијерахији комуниста, што ће им дати предност. У кратким цртама изнео је идеологију два покрета која их је од савезника на почетку рата претворила потом у љуте непријатеље, нарочито на крају рата. Нагласио је да је до средине 1944. године комунистички покрет био преовлађујући на целој југословенској територији али истиче чињеницу да четнички покрет није сломљен на бојном пољу него за зеленим столом „британског играња карата са Русима“.

Нова социјалистичка Југославија се, по оцени Екмечића, учвршћивала диктатуром али се за њега најпре постављало питање у којој су мери у комунистичком вођству које је доста напора улагало у то да се умањи значај Србије учествовали српски комунисти. Извесне празнине у тумачењу покушавао је да попуни својим сазнањима доносећи податке за поједине личности. Наглашавао је, међутим, да је у одступању од стаљинистичког типа тоталитаризма југословенско вођство уносило промене, на пример самоуправљање, али је приметио да никада није до краја била уведена капиталистичка тржишна привреда. Нарастајућа криза око 1965. године водила је извесним реформама укључујући децентрализацију. Оне су по његовој оцени биле више плод Брозове импровизације које су земљу водиле ка странпутици. Последице је илустровао са неколико примера укључујући Устав из 1974. године и затим иселјавање Срба посебно са Косова и Метохије. Све то, тврди Екмечић, водило је нестабилности земље а пре свега њеној дезинтеграцији. Устав из 1974. године је од ње створио конфедерацију, Србе је у много чему уназдио док је у појединим деловима земље довео до појачаног антисрпског расположења пре свега у Хрватској и Словенији. Природну реакцију на то видео је у доласку Слободана Милошевића и такозваном догађању народа. Промене су се, међутим, догодиле када је тзв. спољни фактор допринео сецесији Хрватске и Словеније. Ватикан је у издвајању Хрватске заправо доживео остварење циља „историјског програма“ католичке цркве што је за Екмечића била манифестација снажне улоге религије у поделама на Балкану. Разуме се, уз пуну подршку Немачке и САД. Крах југословенске федерације 1992. године дошао је у грађанском рату који је за српски народ био више него „престанак постојања“ онога што је он створио јер је изгубио своју историју. Улога САД у томе, по оцени Екмечића, била је више него неприкосновено негативна. Остао је зато дубоко подозрив у односу на будућност српске националне државе. То се најбоље видело из критичких оце-

на које је последњих година о савременом свету изнео у својим интервјуима, разговорима, огледима, саопштењима. У њима је доминирало опажање о улози католичке цркве и стратегије САД а и њиховом опасном међусобном приближавању. Страховао је од трећег светског рата у чијој би основи био рат САД и евентуално ослабљене Русије. У свему томе видео је многе опасности за Србију. Опасни вирус који Срби носе – како су то амерички стратежи формулисали и тиме просто засипали јавност – били су злослутни наговештаји. Медијски и пропагандни рат организован против Србије чинио му се погодним тлом за изолацију српског народа. Указао је и на приоритете које су амерички стратежи наговештавали у односу према Србији. Предосећао је озбиљан рад на њеном даљем територијалном цепању али је веровао да се она ипак може сачувати ако превасходно буде окренута себи и својим виталним интересима.

Српска научна јавност, српско друштво, његове угледне установе нису штедели да Екмечићу током ових последњих деценија одају признања: чланство у неколико академија наука, и затим толико одликовања, почаста, награда, да их је све тешко и побројати. Време које долази и нови нараштаји, посебно интелектуалци, неће моћи занемарити вредност Екмечићевог дела, штавише у њему ће наћи далеко више него што можемо данас наслутити. Ово тим пре што су право богатство нових чињеница, оригинална тумачења и бриљантни закључци били исказани једноставним али изражајним језиком понекад уз употребу заборављених речи, али које код њега зраче посебном свежином. Завршио бих једном Екмечићевом изјавом: „Смисао прошлим временима не дају историчари него будући догађаји“.